

FOLLAS NOVAS

REVISTA DE ESTUDOS ROSALIANOS

PADRÓN 2024

En honor de Rosalía de Castro:
espazos transtlánticos e espazos de
información na era da modernización

Irene Jones

FUNDACIÓN ROSALÍA DE CASTRO

En honor de Rosalía de Castro: espazos transtlánticos e espazos de información na era da modernización

PALABRAS CHAVE

diálogos transatlánticos,
prensa, xornal,
revolución cultural,
Rosalía de Castro

KEYWORDS

transatlantic dialogues,
press,
cultural revolution,
Rosalía de Castro

RESUMO

O traballo analiza a homenaxe a Rosalía de Castro en 1897 realizada polos emigrantes galegos en Bos Aires, para reflexionar sobre as relacións transatlánticas entre Galicia e Arxentina no marco dun proceso de modernización cultural que tivo lugar no último cuarto do século XIX como resultado dos cambios na tecnoloxía das comunicacións. Con isto búscase discutir as implicacións que tivo na recepción desta autora o desenvolvemento dun sistema de difusión cultural e informativo moi centralizado en Bos Aires.

ABSTRACT

This paper analyzes the 1897 commemoration to Rosalía de Castro organized by Galician migrants in Buenos Aires, to probe into the transatlantic relations between Galicia and Argentina in the context of a cultural globalization that took place in the late nineteenth century as result of transformations in the global communication structure. To this end I seek to discuss the implications that the development of a highly centralized cultural and informational dissemination system in Buenos Aires had on the reception of this author.

Irene Jones

Universidad Nacional de La Plata (Argentina)

ire.jns@gmail.com

ARTIGO

O 15 de xullo de 1897 tivo lugar en Bos Aires unha das homenaxes máis salientables do século en relación á recepción de Rosalía de Castro na Arxentina: a homenaxe dos doce anos transcorridos desde a súa morte, celebrada no *Prince George's Hall*^[1]. Deste acto consérvase un folleto de 80 páxinas editado por *El Correo Español* que reproduce o programa da celebración, así como diversas recensións da prensa local e internacional datadas entre maio de 1897 e xullo de 1898, reeditadas total e parcialmente no xornal bonaerense *El Eco de Galicia*. A través da análise destes materiais de prensa, o traballo busca situar os intercambios que os galegos da Península mantiveron cos galegos de Bos Aires arredor da celebración, no contexto dun proceso máis amplo: a modernización cultural que se estaba a desenvolver como consecuencia de cambios na infraestrutura de comunicacións (vapor, cable submarino, correo). Sostemos que esta revolución dos medios de transporte e comunicación non só produciu o acurtamento das distancias transatlánticas entre Europa e América Latina, senón que tamén configurou un novo réxime de distancias e reformula os vínculos entre as cidades latinoamericanas do Cono Sur. Estes cambios tecnolóxicos, estudados maioritariamente a escala global, teñen efectos particulares nas cidades portua-

[1] Nomeado en homenaxe a Jorge V do Reino Unido (1865-1936), *Prince George's Hall* foi fundado en 1894 por unha sociedade limitada de orixe británica e estaba situado no número 1234 da rúa Cuyo (hoxe Sarmiento entre Libertad e Talcahuano). As crónicas describénlo como o mellor salón da república para celebracións sociais, xa que acolleu concertos, obras de teatro, conferencias, banquetes, mitins políticos, partidos de loita e de esgrima. Alí entregáronse as copas de fútbol, deporte no que ata o século XIX se falaba inglés. (Ver *Caras y Caretas*).

rias, que se traducen nunha intensificación das comunicacións e, posteriormente, na consolidación do seu propio espazo informativo. Deste xeito, “cidade” e “porto” son conceptos analíticos que permiten comprender a interdependencia entre estes dous espazos, e comprobar a simultaneidade na historia dos procesos económicos, culturais e sociais na súa calidade de nodos articuladores a diferentes escalas.

Neste marco propoñemos pensar no vínculo entre Galicia e Bos Aires como un espazo de información particular, transurbano e cunha forte gravitación con respecto ao seu par do outro lado do Atlántico. Grazas á súa importante tradición portuaria, ambos os dous espazos participaron no gran proceso de modernización cultural e de integración dos sistemas de comunicación que se acelerou a finais do século XIX, afectando as cidades costeiras. Isto permitiu a confluencia, tanto en Galicia como na Arxentina, de grupos de intelectuais que impulsaron publicacións impresas cunha notable traxectoria política e cultural^[2]. A tendencia á alza, entre finais do século XIX e principios do XX, da circulación de envíos postais e do comercio de impresos por mor dos movementos migratorios entre ambos os países revela un amplo proceso de intensificación e aceleración das comunicacións estreitamente vinculadas á revolución do vapor e ao sistema postal. Por suposto, o fito demográfico provocado pola inmigración europea ofrece a explicación máis obvia das elevadas taxas de correspondencia no exterior, pero non a única: aínda que as navieiras que conectaban Europa e América do Sur eran fundamentalmente inglesas, francesas e alemás, se comparamos a circulación de cartas co comercio de impresos (revistas, xornais, libros, etc.) vemos que os lugares de circulación cambian, xa non proceden dos centros de inmigración transoceánica senón que proceden case todos de Francia.

A metodoloxía empregada neste estudo combina momentos de descrición do *corpus* cunha análise crítica do mesmo a partir da bibliografía especializada. Cabe aclarar que este traballo non se centra nos feitos acontecidos durante a propia homenaxe, que xa foi estudado con anterioridade (Jones, 2024), senón nas repercusións que se recollen na prensa a ambos lados do Atlántico, e motivadas polo intercambio de diferentes pezas postais^[3] entre a Península e os seus centros de inmigración transoceánicos. Por iso, prescindiremos de todo o relacionado cos acontecementos que ocorreron na homenaxe para dedicarnos fundamentalmente á análise dos comentarios, recensións, cartas, intercalados cunha contextualización específica dos materiais arquivísticos.

[2] Os nomes de Alfredo Brañas, Emilio Castelar, Manuel Murguía, Manuel Castro López, Evaristo Novoa, son algúns dos que se recollen nos intercambios epistolares e nos artigos de prensa que conforman o noso *corpus*.

[3] Cartas, xornais, un folleto titulado *A Rosalía de Castro, en el duodécimo aniversario de su muerte, los gallegos residentes en la República Argentina* e publicado despois da celebración e, sobre todo, a coroa de bronce coa que os galegos de Bos Aires pretendían honrar o sepulcro de Rosalía, na igrexa de Santo Domingo de Bonaval.

Espazo, distancia, tempo: o xiro material na historia dos impresos

A consagración do barco de vapor como medio máis eficaz de transporte de pasaxeiros a través dos mares produciuse a mediados do século XIX como consecuencia do avance das condicións de navegación fluvial, cuxo límite de velocidade, planificación de rutas e equipamento aumentara considerablemente desde as primeiras carabelas que cruzaron o Atlántico (Braudel 1984)^[4], acurtando os tempos de viaxe e proporcionando maior previsibilidade ás viaxes de longa distancia. Este fito constitúe unha peza clave no longo proceso de integración dos sistemas de comunicación dos estados americanos coas capitais europeas, xa que supuxo unha rápida redución de distancias e tempos, e a intensificación das conexións entre as cidades portuarias. Desde o comercio internacional ata a inmigración europea, todas as actividades vinculadas a esta capacidade experimentaron unha expansión sen precedentes, densificando o tráfico impreso nun proceso de globalización dos intercambios a varios niveis (Caimari 2019, 133).

Neste contexto, a incidencia da gran migración europea cara ao Novo Mundo creou unha demanda de pasaxeiros de proporcións sen precedentes que incidiu no crecemento e masificación do vapor como transporte de longa distancia. Os datos demográficos mostran que Arxentina é un caso extraordinario na historia da emigración; en ningún outro lugar do mundo, incluídos os Estados Unidos, os inmigrantes constituían unha proporción tan elevada da poboación a finais do século XIX (Osterhammel 2014). Quizais sexa esta a razón máis evidente do incremento do comercio de impresos (xornais e correspondencia no exterior) vinculado aos fluxos migratorios, pero non é o único: os acordos con outros países da rexión e cos organismos internacionais que xestionaron os servizos postais posibilitaron a consolidación deste sistema de información global^[5]. Estes índices de conexión internacional obsérvanse nas páxinas dos xornais de Bos Aires, que anunciaban cada día a saída de barcos de vapor cara a Europa^[6] nunha rutina que a finais da década de 1870 era de varias por semana.

Como dixemos, o impacto inicial do vapor foi maior nas cidades portuarias con máis concentración económica; segundo Osterhammel (*Op. Cit.*, 714 ss.) as primei-

[4] *os lixos chineses ou xaponeses, as canoas estabilizadoras dos malayos e polinesios, os barcos árabes do Mar Vermello ou do Océano Índico, case non cambian. (...) Estes veleiros seguirán sendo moi numerosos ata a introdución do vapor inglés, e aínda hoxe prestan, aquí ou alí, os mesmos servizos que na época de Simbad o Mariñeiro.* Braudel 1984, 367 (nosa tradución).

[5] A entrada formal da Arxentina na Unión Postal Universal, negociada en 1877 e realizada ao ano seguinte, supuxo un salto inmediato na escala do intercambio epistolar, así como no volume de circulación impresa. Véxase Caimari 2019, 136.

[6] A Hamburg America Line, a Compañía Transatlántica Española e a Royal Mail Steam Packet Company (coñecida como “la Mala Real” en España), como se ve nos anuncios da época.

ras navieiras transoceánicas que entraron en funcionamento conectaron cidades como Londres e Bos Aires nun tempo de viaxe de tres meses; en 1860 esta media mellorou a metade do tempo, e en 1870 tardou aproximadamente un mes. A finais de século estabilizouse cun atraso dunhas dúas semanas, o que supuxo un enorme avance tecnolóxico respecto dos barcos de principios de século. Este límite de velocidade para os transatlánticos mantívose practicamente inmellorable durante as décadas posteriores á súa popularización, pero tamén comezou a dar mostras de esgotamento: “o barco que levaba dúas semanas de Lisboa a Bos Aires aínda levaría dúas semanas trinta anos despois” (Caimari 2019, 149). Que alternativas existían, pois, á distancia consolidada entre Bos Aires e Europa? A aparición dunha vasta rede de cables submarinos e de sistemas telegráficos, xunto coa instalación dunha rede ferroviaria e postal, marcarían, máis tarde, as verdadeiras comunicacións de masas a escala global: enormes fluxos de capitais, tecnoloxía, noticias e ideas que, á súa vez, produciu un alto grao de converxencia entre mercados. De súpeto, os envíos xa non tardaron dúas ou tres semanas, senón unhas horas: a transmisión da palabra supera así o transporte dos corpos. Porén, estas tecnoloxías da comunicación, lonxe de resolver o problema do tempo en relación co espazo, fan que sexa máis complexo. Antes do telégrafo, a palabra “comunicación” utilizábase para describir o transporte e transmisión de mensaxes, entendendo que o movemento das mensaxes dependía do seu transporte a pé, a cabalo ou en tren. O telégrafo desmaterializou o concepto de información, permitindo que os signos se movesen de forma independente e máis rápido que o transporte. Noutras palabras, cambiou a forma de pensar a comunicación ao separar os signos e as mensaxes do movemento físico dos obxectos, é dicir, un cambio no modelo de transporte ao modelo de transmisión (Carey 2009).

As noticias telegráficas internacionais aparecen na década de 1860, antes da implantación do primeiro cable directo^[7], e só se consolidan nas páxinas dos xornais na década de 1890^[8]. Unha crecente conciencia da temporalidade e sincronización global desde a periferia insinuouse na prensa bonaerense e materializouse en seccións específicas —normalmente tituladas “envío telegráfico”, “últimos telegramas” ou simplemente “telegramas”^[9]— dedicado á actualidade internacional. Pola súa banda, os xornais da capital viñan incorporando o telégrafo como ferramenta de recollida de noticias das provincias, e viceversa, os xornais provinciais incorporárono para recibir información da capital. Porén, a novidade da transmisión telegráfica

[7] O *Great Atlantic Cable* (1866) que unía as costas de Inglaterra e Estados Unidos foi o primeiro precursor do que acontecería, anos máis tarde, no hemisferio sur, coa posta en marcha do cable transatlántico Lisboa-Pernambuco (1874). Ver Winseck & Pike 2007.

[8] A axencia de prensa Havas (asociada ata 1876 a Reuters) telegrafiaba, desde París, servizos informativos destinados aos xornais suramericanos. Ver Caimari 2015.

[9] Como se observa en xornais bonaerenses como *La Prensa* ou *La Nación*. Ver Caimari 2015.

non desprazou o máis tradicional transporte de noticias: as chamadas “maletas” ou “paquetes” portuarios que se distribuían coa mesma rapidez nos xornais que na correspondencia postal, e que seguía sendo un medio importante para a circulación da información. De feito, as pegadas dos primeiros telegramas transoceánicos están no corazón mesmo destas maletas portuarias (Caimari 2015). Ambas modalidades obsérvanse no *corpus* de prensa enquisado, cuxos apartados titulados “Noticias de Galicia” e “Notas Bonaerenses” exhiben trazos tanto das bolsas portuarias como da transmisión telegráfica co interior.

Redes intelectuais e redes epistolares entre Galicia e Bos Aires

No mundo cada vez máis interconectado do século XIX, Arxentina converteuse nun lugar de acollida para os millóns de inmigrantes españois que comezaron a chegar ao Río da Prata desde 1850. Estes españois, na súa maioría galegos, procuraban recrear unha rede social secundaria (Moya 2004) que permitiría o fortalecemento da súa comunidade a través de organizacións e institucións formais. Un exemplo diso é a aparición, no último terzo do século, dos primeiros xornais comunitarios: en 1879 xurden dous xornais galegos de expresión rexionalista^[10], *El Gallego* e *Revista Gallega*, aínda que foron escritos maioritariamente en castelán e non sobreviviron aos dous primeiros anos de vida. Na década de 1890, un grupo de rexionalistas culturais entre os que se atopaban José María Cao e Manuel Castro López fundaron *El Eco de Galicia* (1892-1926), algo máis bilingüe e moito máis permanente, e uns anos despois, o propio Castro López presentou o novo proxecto nas páxinas do seu primeiro xornal: o *Almanaque Gallego de Buenos Aires* (1898-1927), que dirixiu durante trinta anos ata a súa morte. Castro López foi tamén membro do Partido Republicano Federal con fortes valores rexionalistas e un fervoroso defensor da autonomía galega. Este posicionamento acompañouno durante a súa estancia en Bos Aires, onde compaxina a actividade xornalística e literaria cunha intensa investigación historiográfica sobre a influencia de Galicia en América. Deste xeito, tivo un papel importante na vida política de Bos Aires.

El Eco de Galicia tiña como subtítulo *Órgano de los gallegos residentes en las Repúblicas Sud-Americanas*. Os seus números publicáronse cada dez días e, como dixemos, contiña textos en castelán e galego, estes últimos cando procedían de correspondentes na Península. A elección da lingua fálanos tamén dunha demarcación do público lector: o xornal non só pretendía recoñecer a lexitimidade do

[10] Ese mesmo ano, Manuel Murguía, desprezando abertamente as declaracións de quen denigraba a lingua galega como medio de expresión da cultura e da arte de Galicia, escribía en *El Museo Universal*, revista moi lida na diáspora: “sempre que non é mar, haberá bretón [a lingua] e nós [galegos] podemos dicir o mesmo co mesmo espírito profético”. Véxase Davies 1981.

galego como lingua transmisora de cultura, senón que tamén utilizou o castelán coa intención de chegar a un público local (e non só inmigrante). A medida que avancen os números, a publicación irá incorporando novas seccións mentres que outras sufrirán cambios, como é o caso das citadas “Noticias de Galicia”, que antes se presentaban simplemente como “Noticias”, e “Notas Bonaerenses”, tituladas “Avisos” nos primeiros números. O resumo que moitas veces presentaban estes apartados consistía nunha relación de soltos^[11] organizados por subtítulos co nome da provincia (A Coruña, Lugo, Pontevedra, Ourense) ou simplemente para identificar o contido (En honor de Rosalía Castro, Almanaque Gallego, Emigrantes, Sociedad Española de Beneficencia, etc.), nun estilo narrativo e personalizado, e separados en columnas. Ademais, estes contidos estaban en sintonía con outras áreas do xornal, onde cartas e correspondentes estranxeiros reforzaban en moitos aspectos o efecto de centralidade dos temas.

Estas lóxicas espaciais de circulación complementáanse coa figura do correspondente. Os principais xornais como *El Eco de Galicia* tiñan correspondentes no estranxeiro moito antes da implantación do telégrafo. De feito, tan importante era esta función intermediaria que impregnaba o concepto do novo, prometendo outra forma de redución brusca das distancias. Segundo Victor Goldgel (2013), o *boom* dos xornais en América Latina, aproveitado pola súa brevidade, variedade e baixo custo en comparación cos libros, produciu unha especie de conciencia histórica que privilexiou as expectativas sobre a experiencia. A prensa periódica —e en particular a noticia— contribuíu así a que o presente deixase de ser algo instantáneo ou efémero, e comezase a perdurar, é dicir, produciu o nacemento do presente (*Op. cit.*, 87). Os apartados que analizaremos a continuación expoñen os intercambios que, no tocante á homenaxe a Rosalía de Castro, os intelectuais galegos mantiveron a ambos os dous lados do Atlántico e, neste sentido, amosan sincronidades dispersas nas que se colan diferentes temporalidades: xa que estas comunicacións poderían viaxar a vapor ou por cable e isto afectaba ao tempo que tardaba en ser transportado ou transmitido, algúns contidos tiñan semanas mentres que outros eran da véspera. Por iso, podemos afirmar que a prensa periódica da segunda metade do século distaba de ser un simple vehículo de transmisión das noticias a todos os recunchos do mundo, para converterse na superficie textual na que se viron reflectidos os acontecementos no ritmo do mundo moderno.

[11] O solto de prensa (o nota de prensa) é unha breve reflexión, o nota marxinal sobre un tema de actualidade que aborda o tema sen esgotalo.

En honor de Rosalía Castro: a homenaxe no duodécimo aniversario da súa morte

Rosalía de Castro (1837-1885) constitúe un mito nacional fortemente arraigado, sobre todo para as comunidades de inmigrantes en Arxentina, que ven na súa figura unha metáfora da nación e da patria de Galicia. Esta configuración viuse reforzada polos usos públicos da súa imaxe tras súa morte a través dunha serie de homenaxes e actos conmemorativos, fortemente ritualizados, onde Rosalía é obxecto de posta en escena pública. O caso que analizamos a continuación non é o único, na prensa comunitaria da época amosa moitos exemplos deste tipo de conmemoracións, maiormente na data da súa morte.

A homenaxe a Rosalía de 1897 comeza a tomar forma no número 201 de *El Eco de Galicia*, do 20 de maio. Nun artigo titulado “Por Rosalía de Castro” anúnciase aos lectores que se constituíu unha comisión organizadora (integrada por Ángel Anido e Manuel Castro López) para levar a cabo os preparativos. A nota tamén explica que, nun primeiro momento, o proxecto pretendía homenaxear á escritora no sesenta aniversario do seu nacemento, que se tería celebrado o 24 de febreiro dese ano (1837-1897), non obstante, ante a imposibilidade de reunir os necesarios fondos, decidiuse cambiar a data de celebración ao 15 de xullo, e con ela tamén o motivo, que serían agora os 12 anos da súa morte (1885-1897). A noticia do evento vai acompañada dun texto titulado “Quién es Rosalía de Castro” que recolle bosquexos biográficos escritos por diferentes personalidades da cultura española e galega: Emilio Castelar, Juan de Armada y Losada (Marqués de Figueroa), Juan Manuel Paz Novoa e Emilia Pardo Bazán, entre outros. E pecha un apartado onde se publican dous poemas da autora: un fragmento de “Los Robles” (*En las orillas del Sar*) e outro de “Adiós ríos, adiós fontes” (*Follas Novas*). Posteriormente, no apartado “Notas bonaerenses” recóllense detalles concretos da planificación do evento baixo o subtítulo “En honor de Rosalía Castro”, que se ampliará nos seguintes números 204 (20 de xuño), 205 (30 de xuño) e 206 (10 de xullo) do mesmo apartado.

Do propio acto consérvase o folleto *A Rosalía de Castro, en el duodécimo aniversario de su muerte, los gallegos residentes en la República Argentina*, impreso e encadernado nos obradoiros de *El Correo Español*, que reproduce o programa na súa totalidade: desde que a idea foi concibida ata a súa votación na asemblea, a formación do comité organizador, a invitación a Manuel Murguía, a elección da sala e dos invitados^[12] e, finalmente, os diferentes momentos do propio acto, as palabras

[12] Cabe aclarar que a entrada foi gratuíta pero con invitación, xa que os fondos necesarios para levar a cabo o acto procedían dun grupo de doantes cuxos nomes e cantidades doadas figuran no número 227 (10 de febreiro de 1898). Esta cuestión foi ratificada en máis dunha ocasión ante os comentarios maliciosos dos que suxeriron que se trataba dun evento comercial.

de apertura, a carta de Murguía, as pezas literarias recitadas con acompañamento de orquestra, e outros discursos e fotos que se puideron repasar daquel acto, entre eles, un facsímile da coroa de bronce que os galegos de Bos Aires enviaron a San Domingos de Bonaval, en Santiago de Compostela, onde repousan os restos da autora. Porén, a publicación deste folleto é moito máis tardía que o 15 de xullo de 1897: non foi ata decembro dese ano cando se anuncia que estaba en prensa, e vería a luz en xaneiro do ano seguinte^[13]. De aí despréndese que esta peza tiña a función de recompillar todo o publicado sobre a celebración, co obxectivo de crear un produto para a posteridade. Volveremos a isto.

O número 207 do 20 de xullo de 1897, é dicir, cinco días despois da celebración, é unha peza clave para comprender os camiños das noticias de longa distancia e como estas se entrelazan na prensa bonaerense, tal e como comentamos máis arriba. Dedicado íntegramente a Rosalía de Castro, este número especial recolle diversos artigos de colaboradores habituais no estranxeiro cos que dialogaban os intelectuais emigrados: Juan Manuel Espada^[14] publica unha breve reseña biográfica; Indalecio Varela Lezcano^[15] escribe desde Lugo un artigo sobre o impacto dos textos rosalianos na música galega; Benito Fernández Alonso^[16] publica un ensaio de valoración da súa obra; e Modesto Fernández González^[17] presenta un contrapunto entre Rosalía e Concepción Arenal como representantes, unha de sensibilidade, e outra de intelecto. Cun claro obxectivo programático, o texto de Fernández expresa que —desde o seu punto de vista— o lugar da muller non é a literatura senón o fogar, aínda que “de século en século, algunha personalidade feminina [alcanza] as alturas do xenio” (4), tensando esta idea co resto de representacións que, noutros artigos do xornal, podemos atopar arredor do deber-ser feminino e da emancipación da muller escritora. Tamén cabe destacar que moitos dos artigos están asinados só coa cidade de orixe (Madrid, Lugo, A Coruña, A Habana) mentres que outros van acompañados tamén

[13] Cfr. *El Eco de Galicia*, Núms. 221, 225.

[14] Médico e militar galego residente en Cuba. Foi un dos principais impulsores da cultura galega, creador de *El Eco de Galicia* de A Habana (1878) e colaborador de *La Illustration Gallega y Asturiana*, *Revista Gallega* de A Coruña, *Eco de Galicia* de Bos Aires, entre outros.

[15] Crítico musical que exerceu en diferentes cargos na Deputación de Lugo. En 1893 publicou unha obra titulada “Sociedades corais galegas” en *El Eco de Galicia* de Lugo e, en 1898, un extenso artigo sobre Isidoro Blanco en *El Eco de Galicia* de Bos Aires.

[16] Figura activa na vida pública e cultural de Ourense que ocupou diversos cargos e se dedicou a diversas actividades, entre as que cabe destacar: concelleiro do Concello (1890), membro da Real Academia da Historia (1894), deputado provincial en varias lexislaturas, e membro da Real Academia Galega (1906). Compartiu inxedanzas con figuras como Murguía, Lamas Carvajal ou Curros Enríquez. Véxase *El Eco de Galicia*, Núm. 225, 20 de xaneiro de 1898.

[17] Xornalista e funcionario nado en Ourense. Utilizou o pseudónimo de Camilo de Cela en varios dos seus escritos.

da data. A carta publicada a continuación, datada na Habana en maio de 1897, dános un exemplo da lóxica espazo-temporal na que se fundamenta a circulación informativa da época. Dirixíndose ao seu amigo, Manuel Castro López, J. Fernández Merino expresa:

A la tierra cubana, al país eminentemente democrático y español regado con tanta sangre gallega, ha llegado hoy la noticia que circuló por toda la región galaica con aplausos justificados, sobre la pronta aparición en esa capital republicana de un número de El Eco de Galicia dedicado a la ilustre cantora de nuestra querida tierra, a la inmortal Rosalía de Castro de Murguía. (El Eco de Galicia, Núm 207, p. 5)

Como é posible, se non por comunicación telegráfica, que a noticia da publicación deste número circulase entre Bos Aires, Cuba e Galicia en tan pouco tempo? A noticia internacional publicada polos xornais porteños estruturábase arredor do eixo atlántico, comezando polas noticias de España, que marcaron o pulso da política local. Porén, dada a magnitude da celebración, a comisión organizadora fora encargada de manter informadas as institucións doutros centros migratorios e da península, o que provocou que a información se propagase en sentido contrario: dende a periferia ao centro.

Os números que van dende o 208 (30 de xullo de 1897) ata o 242 (10 de xullo de 1898) recollerán, con algúns intervalos^[18], todo o relacionado coa recepción do evento da prensa internacional e local^[19]. Para organizar a análise e organizar eficazmente os materiais de arquivo, propónse unha división en dous grupos: os que se centran no transporte da coroa de bronce e engaden reflexións sobre a homenaxe (números 208 a 222) e os que exhiben a repercusión do folleto (números 225 a 242). Como dicíamos, no número 208 aparecen as primeiras repercusións da prensa internacional na sección “Notas Bonaerenses” a través dunha práctica habitual do xornalismo da época que consiste en repasar os contidos doutros medios. Así, os lectores de *El Eco de Galicia* foron informados de que *La Voz de España*, xornal de Montevideo, publicara os discursos do acto, e a *Revista Galega* da Coruña reeditara nas súas páxinas parte do artigo aparecido no número de maio:

[18] Para coñecer con exactitude os números de *El Eco de Galicia* que recollen estas instancias de recepción, véxase o *corpus* utilizado nas referencias bibliográficas.

[19] Cabe mencionar, pola súa relevancia, xornais internacionais como *La Voz de España* (Montevideo), *El Eco de Galicia* (A Habana), *A Gaceta de Galicia* (Santiago de Compostela), *A Voz de Galicia*, *A Mañana* e *Revista Galega* (A Coruña), *O Faro* (Vigo), *A Rexional* e *A Idea Moderna* (Lugo), *A Correspondencia Galega* (Pontevedra), *O Pobo* (Redondela), *Dereito* (Ourense), *La Ilustración Artística* (Barcelona) e *La Ilustración Española y Americana* (Madrid). Entre os xornais nacionais que tamén se fan eco atopamos *La Ilustración Sudamericana* (Bos Aires), *La Capital* (Rosario), *El Orden* (Mercedes), *El Imparcial* (25 de Mayo).

A El Eco de Galicia, de Buenos Aires, pertenecen los artículos que reproducimos a continuación con el mayor gusto, para que en nuestra tierra se sepa que allende los mares aún hay corazones que al unísono palpitan a impulsos del amor patrio. [...] Seguiremos informando a nuestros lectores de cuanto referente al proyecto de nuestros paisanos se vaya realizando en la Argentina. (Revista Galega, 27 de xuño de 1897. Cit. en El Eco de Galicia, Núm. 208, p. 8)

A transmediación non só se aplica á noticia: no número 209 (10 de agosto) transcríbese unha carta, publicada orixinalmente na *Revista Galega*, coa que a comisión da homenaxe invitaba a Manuel Murguía a participar no acto; no número 210 (20 de agosto), un telegrama no que Ángel Anido comunicaba a Murguía o resultado das celebracións transfórmase nunha crónica que engade contexto aos intercambios. Lembremos que o viúvo de Rosalía enviara un discurso para ser lido no acto, pero ese día non estivera presente.

Según telegrama de Buenos Aires, dirigido a nuestro amigo el eminente historiógrafo gallego, Sr. Murguía, por el Presidente de la comisión organizadora, la velada que en honor de Rosalía Castro se ha celebrado ayer 15, en aquella capital, ha resultado verdaderamente espléndida. (La Voz de Galicia, 18 de xullo. Cit. En El Eco de Galicia, Núm 210, p. 8)

Deste xeito, os lectores bonaerenses que non acceden aos xornais do estranxeiro (moitos foron enviados por correspondencia exterior e previa solicitude) tiveron a posibilidade de coñecer de primeira man a repercusión en Galicia e noutros centros de inmigración. Tamén atopamos neste número a carta coa que Manuel Castro López envía a coroa de bronce á Sociedade Económica de Amigos do País^[20], en Santiago, para a súa colocación no mausoleo de Rosalía. Aínda que a finais de século os tempos de transporte para a correspondencia no exterior eran de dúas semanas, non podemos dicir o mesmo en casos de cargas máis pesadas como o mencionado anteriormente. Dous meses despois, o 10 de outubro de 1897, o número 215 informa da súa chegada a Santiago de Compostela:

Según la prensa de Compostela, ha llegado a aquella ciudad la corona dedicada a Rosalía de Castro por los gallegos de la República Argentina. El Alcance propone que dicha corona se coloque con solemnidad en el mausoleo a que se la destina; y para organizar el acto, esperábase a principios de septiembre el regreso del director de la Sociedad Económica. (El Eco de Galicia, Núm 215, p. 8)

[20] As Sociedades Económicas de Amigos do País xurdiron nos círculos culturais de España, Irlanda e Suíza a partir da segunda metade do século XVIII, no marco das ideas da Ilustración, como organizacións non estatais cuxa finalidade era promover o desenvolvemento de España.

A cerimonia de colocación está prevista ao outro lado do Atlántico, mentres que *El Eco de Galicia* mantén informados aos lectores porteños sobre o curso dos acontecementos. En Santiago estaba prevista unha velada literario-musical na Igrexa de San Domingos para a colocación da coroa (cf. Núm. 218). O representante arxentino ía ser Francisco Suárez Salgado e, nun primeiro momento, unha procesión cívica encargaríase de transportar o adorno ao panteón (cf. Núm. 238), pero a procesión foi cancelada poucos días despois (cf. Núm. 239), o que leva a reprogramar a cerimonia. Se nos fixamos na distancia temporal que separa a narración da noticia (nalgúns casos seis meses, o que é demasiado para a inmediatez dos tempos), podemos ver os cambios na densidade das embarcacións que transportaban maletas portuarias con xornais, cartas e correspondentes, que viviu momentos de maior caudal e outros períodos máis tranquilos. Novos datos aparecen no número 222 (20 de decembro de 1897), a través dunha carta da Sociedade Económica de Amigos do País, do 7 de novembro:

Agradabilísima impresión produjo en el ánimo de todos los socios de esta Económica, la lectura del atento, patriótico y bien pensado oficio de V. S., fecha de 4 de Agosto último, comunicándome el envío de la artística corona de bronce dedicada [...] para el mausoleo que guarda las cenizas de la inolvidable cantora de Galicia. (3)

E máis tarde, engade:

esta Sociedad Económica se reunió el 28 de Octubre próximo pasado y acordó el nombramiento de una Comisión compuesta por los señores Alfredo Brañas, Salvador Cabeza, Constante Amor y José María Portal, entusiastas gallegos, para llevar a cabo, con la mayor solemnidad posible, la colocación de la corona. (id.)

Estas noticias foron acompañadas da repercusión dos xornais estranxeiros sobre o suceso de Bos Aires, que reeditaron parte das críticas que atopamos no número especial do 20 de xullo. As notas de prensa, intercaladas como unha especie de miscelánea, entraron así na actualidade internacional. Unha destas publicacións anuncia, no número 211 (30 de agosto), que se está a elaborar “o libro completo dos discursos e poesías destinados á noite do día 15” (9), e no número 221 (10 de decembro) confírmase que está en prensa.

O segundo grupo de materiais que aquí analizaremos está formado polos números de 1898 (225 a 242), e recolle o envío e a recepción deste folleto. O 20 de xaneiro de 1898 notifícase aos lectores que o folleto *A Rosalía de Castro, en el duodécimo aniversario de su muerte, los gallegos residentes en la República Argentina* fora publicado nos talleres de *El Correo Español*. A luxosa edición custara uns 350 pesos arxentinos —como lemos na lista de gastos do número 227— e fora posible grazas

á achega dos socios. Tras a súa publicación, distribuíríase a institucións galegas da Península e outros centros migratorios como A Habana e Montevideo, que agradeceron o agasalho con liñas como as seguintes:

Acusamos recibo del folleto que la laboriosa colonia gallega residente en la Argentina dedica a la excelsa poetisa [...] Rosalía de Castro de Murguía. (La Voz de España, Cit. en El Eco de Galicia, Núm. 227, p. 7)

He tenido el placer de recibir los cincuenta ejemplares del precioso folleto a que alude su comunicación fecha 27 de Enero. (Presidente do Centro Galego de Montevideo, Cit. en El Eco de Galicia, Núm. 227, p. 8)

Entre os comentarios sobre a obra, son recorrentes os que destacan a súa opulencia con frases como: “volumen elegante”, “exquisita obra”, “editado con verdadeiro luxo”, “coidadosamente impreso” (cf. Núm. 242, 2-4), entre outros. De feito, como sinalamos anteriormente, o obxectivo desta peza era constituír un produto para a posteridade e, ao mesmo tempo, ser unha especie de escaparate para os estranxeiros, especialmente na Habana, onde residía a segunda comunidade galega da época. No número 201 faise evidente a comparación con este centro de inmigración:

Los gallegos de la Habana han levantado un monumento a Rosalía Castro. ¿Qué se dirá de nosotros, los de la Argentina, si olvidásemos a la que hubo de alentar llegando las amarguras del desterrado y los infortunios de la patria? (El Eco de Galicia, Núm. 201, p. 2)

En xullo de 1898, un ano despois da homenaxe, *El Eco de Galicia* presenta un número de peche, lembrando ao poeta nun novo aniversario. Baixo o título “Juicios de la prensa sobre el álbum A Rosalía Castro” o xornal presenta case tres páxinas de críticas laudatorias “tomadas ao chou, pola imposibilidade material de incluír todos os números que foron escritos” (242, 2), coa finalidade de dar a coñecer a opinión formada pola prensa internacional. Un lugar céntrico —pola súa extensión, pero tamén pola súa disposición na páxina— ocupa a recensión de *El Eco de Galicia* de A Habana, que achega máis detalles que os seus compañeiros de medios e os intercala con reflexións persoais. Ao final, felicita a Manuel Castro López na súa condición de principal organizador, redactor do folleto e, polo seu proxecto incipiente: o *Almanaque Gallego de Buenos Aires*, cuxo primeiro número saíu ese mesmo ano.

Unha sociedade periférica?

Neste breve traballo buscamos contextualizar os intercambios que espertaron a homenaxe polo duodécimo aniversario da morte de Rosalía de Castro, realizada polos emigrantes galegos en Bos Aires, a partir dun *corpus* de prensa composto polos números de case un ano enteiro do xornal *El Eco de Galicia*. Estes intercambios prodúcese no marco dun proceso de modernización cultural e internacionalización informativa que foi posible grazas ás transformacións tecnolóxicas da segunda metade do século XIX como o vapor, o cable submarino e o correo. Ao longo das cifras analizadas, intentouse demostrar a configuración dun determinado espazo informativo formado polos portos mellor conectados entre si: Bos Aires, Montevideo, A Habana e A Coruña. Ademais disto, os correspondentes nestas cidades reflectíronse nun espazo considerable para dar conta do desenvolvemento dos acontecementos nas capitais veciñas, transmitindo especialmente a recepción de dúas pezas que analizamos extensamente no apartado anterior: a coroa de bronce destinada ao mausoleo de Rosalía e ao folleto *A Rosalía de Castro, en el duodécimo aniversario de su muerte, los gallegos residentes en la República Argentina*. Sobre un fondo difuso de temporalidades e sincronicidades dispersas, inscribíronse nas páxinas de *El Eco de Galicia* neste complexo sistema de circulación de noticias: algúns contidos publicados tiñan semanas de antigüidade mentres que outros eran do día anterior, o que se explica pola combinación entre as bolsas portuarias e as axencias de prensa que operaban na rexión (as francesas Havas).

Estas observacións lévanos a preguntarnos, seguindo a Roger Chartier (1992): como afectan os modos de circulación dos textos ás formas en que son interpretados? E fundamentalmente, como afectan á recepción de Rosalía de Castro en Bos Aires? Responder a estas preguntas non é, sen dúbida, unha tarefa fácil. Lévanos a indagar na historia de dúas sociedades periféricas, como Arxentina e Galicia, e ao mesmo tempo superconectadas, dúas sociedades afastadas pero ávidas de comunicación co medio. Por outra banda, porque estes textos se proxectan na superficie do xornal, un obxecto límite e heterónimo (Goldgel 2013) que funciona cara a finais de século como unha das ferramentas máis sedutoras para reforzar imaxinarios, recrear figuras e tópicos. Neste amplo panorama, a recepción de Rosalía de Castro na Arxentina debe pensarse en conxunto coas estruturas que posibilitaron os intercambios de información, as prácticas sociais que mediaron e as transformacións do público lector. Sen pretender aclarar completamente o tema, a nosa proposta convídanos a seguir aprofundando nas consecuencias que tivo na recepción desta autora o desenvolvemento dun sistema de difusión cultural e informativo moi centralizado en Bos Aires.

BIBLIOGRAFÍA

- Braudel, F. (1984). Revoluciones y retrasos técnicos (pp. 333-379), en: *Civilización material, economía y capitalismo. Siglos XV-XVIII. Vol. 1. Las estructuras de lo cotidiano: lo posible y lo imposible*. Alianza.
- Buonuome, J. (2021). La escena española. Notas sobre la labor política y periodística de Dardo Cúneo durante la Guerra Civil Española. *Prismas. Revista de historia intelectual* 25, 245-254.
- Caimari, L. (2015). El mundo al instante. Noticias y temporalidades en la era del cable submarino (1860-1900). *Redes. Revista de estudios sociales de la ciencia y la tecnología* 21(40), 125-146.
- Caimari, L. (2019). Derrotar la distancia. Articulación al mundo y políticas de la conexión en la Argentina, 1870-1910. *Estudios Sociales del Estado*, 5(10), 128-167. DOI: <https://doi.org/10.35305/ese.v5i10.192>
- Carey, J. W. (2009). Technology and Ideology: The Case of the Telegraph (pp. 155-177), in: *Communication as Culture: Essays on Media and Society*. Routledge.
- Chartier, R. (1992). *El mundo como representación. Estudios sobre historia cultural*. Gedisa.
- Davies, C. (1981). Manuel Murguía, Rosalía de Castro y el Museo Universal. *Cuadernos de estudios gallegos* 32(96-97), 427-452
- Fernández, P. (1998). El monopolio del mercado internacional de impresos en castellano en el siglo XIX: Francia, España y la ruta de Hispanoamérica, *Bulletin Hispanique* 100(1), 165-190.
- Goldgel, V. (2013). *Cuando lo nuevo conquistó América. Prensa, moda y literatura en el siglo XIX*. Siglo XXI.

- Jones, I. (2024). Huellas de regionalismo y nacionalismo gallegos en dos homenajes a Rosalía de Castro en Buenos Aires (1897-1925). *Revista Melibea. Dossier Desvelando el género: trayectorias, tensiones y desafíos* 18(2).
- Lázzaro, S. (1992). *Estado, capital extranjero y sistema portuario argentino (1880-1914)*, Vol. 1. Centro Editor de América Latina.
- Moya, J. C. (2004). Vida institucional y social (pp. 290-348), en: *Primos y extranjeros. La inmigración española en Buenos Aires, 1850-1930*. Emecé.
- Osterhammel, J. (2014). Migration and Capitalism (pp. 154-157), Communications (pp. 712-724), in: *The Transformation of the World. A Global History of the Nineteenth Century*. Princeton University Press.
- Winseck, D. & R. Pike (2007). Building the Global Communication Infrastructure: Brakes and Accelerators on New Communication Technologies, 1850-1870 (pp. 16-42), in *Communication and Empire. Media, Markets, and Globalization, 1860-1930*. Duke University Press.

CORPUS

El Eco de Galicia, Buenos Aires. Números: 201 (20 de mayo de 1897), 204 (20 de junio de 1897), 205 (30 de junio de 1897), 206 (10 de julio de 1897), 207 (20 de julio de 1897), 208 (30 de julio de 1897), 209 (10 de agosto de 1897), 210 (20 de agosto de 1897), 211 (30 de agosto de 1897), 212 (10 de septiembre de 1897), 213 (20 de septiembre de 1897), 215 (10 de octubre de 1897), 218 (10 de noviembre de 1897), 219 (20 de noviembre de 1897), 221 (10 de diciembre de 1897), 222 (20 de diciembre de 1897), 223 (30 de diciembre de 1897), 225 (20 de enero de 1898), 227 (10 de febrero de 1898), 238 (30 de mayo de 1898), 239 (10 de junio de 1898), 242 (10 de julio de 1898).

A Rosalía de Castro, en el duodécimo aniversario de su muerte, los gallegos residentes en la República Argentina. (Folleto). Ed. El Correo Español.

Publicamos este noveno número de *Follas Novas*
grazas ao patrocinio do Concello da Coruña

Concello da Coruña

CASA DE ROSALÍA

A Matanza
15917 Padrón
+34 981 811 204

www.rosalia.gal

FUNDACIÓN
ROSALÍA DE CASTRO